

DALELYTĖ *IR* – APRAŠAI IR VARTOSENA DABARTINĖJE RAŠY TINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

DANGUOLĖ VALANČĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.70.2>

2018. 70

SANTRAUKA. Dalelytė *ir* lietuvių kalbos gramatikose įvardyta kaip išskiriamoji, stiprinamoji ir jungiamoji, o žodynuose ji laikoma ne tik dalelyte, bet ir prieveiksniu. Atliekant tyrimą buvo apsibrėžta, kad leksinis vienetas *ir* gali būti arba jungtuku, arba dalelyte. Iš 33 339 *ir* pavartojimo atvejų liko 2 716, kur *ir* eina dalelyte. Dažniausiai dalelytė *ir* vartojama prie daiktavardžių ir daiktavardinių junginių, kurių reikšmę sakinyje svarbu pabrėžti. Kartais ji eina prie daiktavardžių, kad juos papildytų, tokiais atvejais *ir* atitinka samplaikines dalelytes *taip pat*, *taip pat ir*. Kai dalelytė *ir* vartojama prieš veiksmažodžius, būdvardžius ar prieveiksnius, ji atlieka pabrėžiamąją funkciją, o prieš įvardžius ir įvardžių junginius ji dažniau funkcionuoja kaip papildomoji. Prieš prielinksnines konstrukcijas dalelytė *ir* gali atlikti tiek papildomąją funkciją, tiek pabrėžiamąją. Taigi dažniausiai dalelytė *ir* rašytinėje kalboje funkcionuoja kaip pabrėžiamoji, o kitos jos funkcijos priklauso nuo pabrėžiamo žodžio kalbos dalies ir konteksto. Dalelytė *ir* gali būti vartojama kaip aktualiosios sakinio skaidos priemonė.

Analizuojant pavyzdžius nustatyta, kad dalelytė *ir* retai eina sakinio pradžioje. Tais atvejais, kai ji vartojama sakinio pradžioje prieš jungtukus ar jungiamuosius žodžius, dominuoja ne dalelytės, o jungtuko funkcija. Išnagrinėjus vartosenos pavyzdžius nustatyta, kad dalelytė *ir* gana dažnai eina po jungtukų. Su kai kuriais jungtukais ji sudaro morfologines samplaikas (*kad ir*, *nors ir*, *bet ir*, *lyg ir*, *kaip ir* etc.), viena iš samplaikų *kad ir* įgyja nuolaidos jungtuko funkciją. Daug rečiau dalelytė *ir* eina po jungiamųjų žodžių ir kitų dalelių, atliekančių jungiamąją funkciją, bet ir šiais atvejais dominuoja dalelytės *ir* pabrėžiamoji funkcija. Dalelytei *ir* būdinga pozicija – eiti po veiksmažodžio prieš daiktavardį ar daiktavardinį junginį ir šį pabrėžti.

RAKTAŽODŽIAI: dalelytė *ir*, pabrėžiamoji dalelytė, samplaika, vartosena, dabartinės lietuvių kalbos gramatikos, dabartinės rašytinės lietuvių kalbos tekstynas.

DALELYTĖS IR APRAŠAI

Dažniausias lietuviškas žodis *ir*^{1, 2} kiek plačiau aprašytas tik gramatikose kaip jungtukas^{3, 4}, o kad jis gali atlikti ir daugiau funkcijų, užsimenama tik bendrai apžvelgiant lietuvių kalbos dalelytes ir jų nustatymo sunkumus^{5, 6}. Per pastaruosius kelis dešimtmečius kalbininkai vis panagrinėdavo jungtuką *ir*, kurio dabartinei vartosenai poveikį daro jungtukas *bei*, itin paplitęs rašytinėje lietuvių kalboje^{7, 8, 9, 10}. Tai, kad šiandieninė jungtuko *bei* vartoseną nėra būdinga lietuvių kalbai, parodoma pateikiant įvairius pavyzdžius, taip pat remiamasi senaisiais raštais, siūloma, kaip ši jungtuką derėtų vartoti.

Nuo 2006 m. įsigaliojus naujoms skyrybos taisyklėms¹¹, kiek kitaip skiriamos vienuose sakinių dalys ir sakiniai, kuriuos jungia jungtukas *ir*, tad jo paminėjimas bei pavyzdžių pateikimas ten būtinas. Tik apie kitas siejimo priemones, tarp kurių taip pat galėtų būti dalelytė *ir*, naujose skyrybos taisyklėse neužsimenama.

Vieninteliai kalbiniai straipsniai, kuriuose daugiau ar mažiau aptariama dalelytės *ir* vartoseną rašytinėje lietuvių kalboje, yra du: pirmajame¹² ji paminėta kaip modalinis lyginamasis konektorius, bet nepateikta pavyzdžių, o kitame¹³ *ir* įvardytas priežasties konektoriumi, siejančiu sakinius ir kuriančiu kontekstines reikšmes. Dar apie dalelytės *ir* vartoseną vertingų pastebėjimų yra pateikta Erikos Rimkutės

¹ Grumadienė L., Žilinskienė V. *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: mažėjančio dažnio tvarka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1997.

² Utkā A. *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto teksto pagrindu*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centras, 2009.

³ *Lietuvių kalbos gramatika*, t. 2. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1971, 659–660.

⁴ *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas. Antrasis pataisytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 456–457.

⁵ Sirtautas V., Grenda Č. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslo, 1988, 191.

⁶ Sirtautas V. Tarnybinių kalbos dalių klasifikacijos kriterijai. *Filologija ir metodika* 2. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 1995.

⁷ Bielinskienė A. Dėl jungtuko *bei* vartosenos dabartinėje lietuvių kalboje. *Kalbos kultūra*, 2004, nr. 77, 119–120.

⁸ Bielinskienė A. Relevancijos teorija ir diskurso jungtukų bei jungiamųjų žodžių pragmatika. *Kalbų studijos*, 2009, nr. 15, 53–62.

⁹ Bielinskienė A. *Sujungiamojo ryšio semantika, pragmatika ir vartosenos ypatumai*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvių kalbos institutas, 2010.

¹⁰ Miliūnaitė R. Jungtuko *bei* normos – užtemimui prasidedant. *Gimtoji kalba*, 2007, nr. 10, 3–10; Miliūnaitė R. Jungtuko *bei* vartoseną – užtemimas tęsiasi. *Gimtoji kalba*, 2007, nr. 11, 11–16.

¹¹ *Privalomosios ir pasirenkamosios skyrybos taisyklės*. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2006 m. rugsėjo 28 d. nutarimai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.

¹² Česnulinė V. Modaliniai konektoriai mokslinio ir publicistinio stiliaus tekstuose. *Žmogus ir žodis*: mokslo darbai, 2012, nr. 14, 34.

¹³ Česnulinė V. Priežasties konjunkcija mokslinio ir publicistinio stiliaus tekstuose. *Žmogus ir žodis*: mokslo darbai, 2013, nr. 15, 46.

disertacijoje¹⁴. Tačiau šie keli darbai leidžia teigti, jog dalelytės *ir* vartosena išsamiau netirta.

Sakinyje *ir* paprastai atlieka jungiamąją funkciją, kuri šiam žodžiui būdinga nuo pat Martyno Mažvydo raštų¹⁵. Kaip jungtukas *ir* aprašytas ir pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje¹⁶. Nuo pat XVII a. vidurio žinoma, jog *ir* gali eiti sujungiamuoju jungtuku tarp viena rūšių sakinio dalių, vėliau dar papildoma, jog jis jungia ir sakinius. Tik XX a. pradžioje Jonas Jablonskis¹⁷ atkreipė dėmesį į tai, jog „žodžiai *be, irgi, ir* (taip pat *irgi*), *net, ne, nè, tiktai*“ tik griežčiau išskiria vieną ar kitą sakinio dalį ir nelaikytini prieveiksmais.

1962 m. Vitas Labutis¹⁸ savo studijoje apie lietuvių kalbos dalelytes pamini *ir* kaip žodį, galintį eiti pabrėžiamąja dalelyte. Kiek vėliau parengtoje Labučio disertacijoje¹⁹ minimos samplaikinės dalelytės, sudarytos su dalelyte *ir* (*kaip ir, kad ir, lyg ir*).

„Lietuvių kalbos gramatikos“ antrame tome (toliau – LKG II) pažymima, kad atskirais atvejais žodis *ir* laikytinas dalelyte. Ji įvardyta kaip išskiriamoji tarp dalelyčių²⁰ *bent, ypač, ypačiai, nebent, net, netgi, nè, nors, tik, tiktai, vien* bei dalelyčių samplaikų²¹ *kad ir, net ir, vien tik* ir ekspresinė, arba stiprinamoji, tarp *gi, jau, kad, kaip, net, štai, tai, va*. Nors šioje gramatikoje dalelytės aprašytos gana išsamiai, pateikiant ne vieną grožinės literatūros arba šnekamosios kalbos vartosenos pavyzdį, iliustruojantį papildomus prasminius dalelyčių atspalvius, tačiau dalelytės *ir* aprašas glaustas, pirmiausia atkreipiamas dėmesys į tai, kad ji gali pabrėžti atskirą žodį – ši pabrėžiamoji reikšmė jai būdingesnė (palyginti su *net*, kita išskiriamąja dalelyte, kuri taip pat galinti pabrėžti), pateikiami trys pavyzdžiai²²:

- (1) Grybai tik lyjant **ir** auga. BaltPV₁ I 89
- (2) Pamislinau, kad gal **ir** gyvų nepaliks. Ssk.
- (3) Kaniavoms **ir** visai vaikų nebuvo. VaižgV 215

¹⁴ Rimkutė E. *Morfologinio daugiareikšmiškumo ribojimas kompiuteriniame tekste*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2006, 157–158.

¹⁵ Urbas D. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, 150–153.

¹⁶ *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. [Kleinas D., 1653]. Red. J. Balčikonis, B. Larinas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 173.

¹⁷ Jablonskis J. *Rinkiniai raštai*, t. 1 [*Lietuvių kalbos gramatika*, 1922]. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 335.

¹⁸ Labutis V. Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. In *Literatūra ir kalba*, t. 6. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962.

¹⁹ Labutis V. *Dabartinės lietuvių kalbos dalelytės*. Disertacija filologijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Lietuvos TSR mokslų akademija. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1964.

²⁰ *Lietuvių kalbos gramatika*, t. 2, 550–552.

²¹ *Ibid.*, 568–570.

²² *Ibid.*, 570.

Panaši *net* vartosena teiliustruota vienu pavyzdžiu:

(4) Nepatenkinti **net** riestainiais, ėjo vaikai su motina tylėdami. KrėvRg 66

LKG II pirmiausia nurodoma dalelytės *ir* išskiriamoji reikšmė ir ji aprašoma kartu su dalelytėmis *net*, *netgi*, *net ir*, *nė*. Paminima, kad *ir* vartojama tuomet, kai norima ką nors ypač pabrėžti arba kas nors kelia lyg ir nuostabą²³, pvz.:

(5) **Ir** aklai vištai grūdas pasitaiko. PP 348

(6) Ugnis dega **ir** nekurstoma. JablRR I 484

Taip pat teigiama, kad dalelytė *ir* gali teikti žodžiams ne tik išskyrimo, bet ir savotišką nuolaidos reikšmės atspalvį²⁴, tačiau pavyzdžių nepateikta. Todėl neaišku, ar tokią reikšmę dalelytė *ir* perteikia pati viena, ar eidama samplaikoje su kita dalelyte.

LKG II dalelytės *ir* aprašas grindžiamas dviem skirtingais reikšmės atspalviais – išskyrimo ir pastiprinimo, kuriuos ji suteikia žodžiams. Vis dėlto palyginus pavyzdžius galima teigti, kad šie dalelytės *ir* reikšmės atspalviai yra labai artimi – tiek išskiriant, tiek pastiprinant siekiama pabrėžti norimą žodį ar žodžių junginį. Toks dalelytės reikšmių atspalvių atskyrimas gali būti tik sąlyginis, skirtumus galima įžvelgti, kai tame pačiame sakinyje yra daugiau dalelyčių (*tik, gal*).

Kelios dalelytės *ir* samplaikos (*net ir, kad ir*) LKG II detaliau neaprašomos, pateiktas tik vienas pavyzdys: „Pečiūra, kaip tyčia, **net ir** laiškų niekam neberašė.“ (Vien R VI 428). Tiksliai pabaigoje aptariant dalelyčių struktūrą pažymima, jog *ir* sudaro samplaikas su dalelytėmis, taip pat su santykiniais įvardžiais bei prieveiksmiais, su jungtukais ir kai kuriais kitais žodžiais²⁵, pavyzdžiui: *lyg ir, štai ir, bet ir, nors ir*.

Vėliau parengtoje vienetinėje lietuvių kalbos gramatikoje rusų kalba²⁶ *ir* paminėta kaip dalelytė, kuri sutampa su jungtuku, tai būdinga ir kitoms dalelytėms *kad, ar, lyg, nors*²⁷. Tačiau gramatikoje dalelytė *ir* neįrašyta nė į vieną iš devynių reikšminių skyrių.

Dar po dešimties metų buvo išleista „Dabartinės lietuvių kalbos gramatika“ (1994; 1996 antrasis pataisytas leidimas, kuriuo ir buvo remtasi; toliau – DLKG), kurioje vadovaujantis funkcinės gramatikos principais nagrinėjama lietuvių kalbos sandara, tad kalbos dalių aprašas irgi kiek kitoks nei tritomėje gramatikoje. DLKG-oje²⁸ dalelytė *ir* tenurodoma kaip samplaikinių dalelyčių *kad ir, net ir, lyg ir*

²³ *Ibid.*, 551.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, 575.

²⁶ Грамматика литовского языка. Ред. В. Амбразас, А. Валенкенс, Э. Валялите и др. Вильнюс: Мокслас, 1985, 357–362.

²⁷ *Ibid.*, 357.

²⁸ DLKG, 1996, 434.

komponentas, o pati viena tarsi nelaikoma dalelyte, nėra ji įrašyta nė į vieną reikšminį skyrių, taip pat nepateikta jos vartosenos pavyzdžių.

Be DLKG-os, 10-ame dešimtmetyje buvo išleistos dar dvi lietuvių kalbos gramatikos, kuriose po keletą puslapių skiriama dalelytėms^{29, 30}. Šiose gramatikose dalelytė *ir* minima. „Funkcinėje lietuvių kalbos gramatikoje“ (toliau – FLKG)³¹ pažymimos dvi dalelytės *ir* funkcijos – išskiriamoji ir pabrėžiamoji. „Lithuanian Grammar“ (toliau – LG)³² nurodo naują dalelyčių reikšminę funkcinę grupę – jungiamąsias (angl. *connecting particles*), tarp kurių įrašyta dalelytė *ir*, pateiktas jos vartosenos pavyzdys: „Nevalgyk pyrago. – Aš **ir** nenoriu.“ LG-oje minima, kad dalelytė *ir* taip pat gali atlikti stiprinamąją pabrėžiamąją funkciją, kaip ir kitos dalelytės (*gi, juk*). Tokią jos vartoseną iliustruoja pavyzdys: „Jis **ir** yra tas žmogus, apie kurį kalbama.“ Dalelytės *ir* pozicija LG-os pavyzdžiuose labai panaši, o jos funkcija traktuojama skirtingai. Tikėtina, kad dalelytės *ir* funkcija sietina ne tik su jos pozicija, bet ir su diskursu.

XX a. pabaigoje išleistos lietuvių kalbos gramatikos yra svarbios iki šiol, nes tokios apimties darbų, skirtų dabartinei lietuvių kalbai, vėliau nebuvo parengta. Naujausioje „Praktinėje lietuvių kalbos gramatikoje“³³ dalelytėms aptarti neskirta nė puslapio, tik gramatikos pabaigoje pridėta lentelė, kurioje pateiktos, autorių nuomone, svarbiausios dalelytės, suskirstytos į aštuonis reikšminius skyrius. Nors ši gramatika rengta orientuojantis į komunikacinę kalbos paskirtį, dalelytės tekste paminėtos vos keletą kartų.

Dalelytės *ir*, kaip ir kitų dalelyčių, vaidmuo kalboje nėra detaliau tyrinėtas ir aprašytas. Lietuvių kalbos gramatikose, kaip ir morfologijos³⁴ bei sintaksės³⁵ vadovėliuose, tik paminima, kad ji gali eiti ne tik jungtuku, bet ir dalelyte ar sudaryti samplaikines dalelytes (*kad ir, lyg ir, kaip ir*). Žinoma tai, kad ne visada *ir* kalboje atlieka sujungiamojo sudedamojo jungtuko funkciją, kartais ji gali suteikti papildomų reikšminių atspalvių, kurie būdingi kitoms dalelytėms (*net, netgi, juk* ir kt.). Dalelytė *ir* gali pabrėžti (panašiai kaip *net, juk*), kai kada patvirtinti ar palyginti (*taip pat, irgi*), o kartais papildyti, pridurti (*taip pat ir*) ar apibendrinti (*taigi*). Dalelytės *ir* vartosenos ypatumai nagrinėjami darbe toliau, remiantis tekстыne rastais pavyzdžiais.

²⁹ *Lithuanian Grammar*. Ed. V. Ambrazas. Vilnius: Baltos lankos, 1997, 395–403.

³⁰ Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, 188–198.

³¹ *Ibid.*, 190–191.

³² *Lithuanian Grammar*, 402.

³³ Ramonienė M., Pribušauskaitė J. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltos lankos, 2003, 250.

³⁴ Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologijos pagrindai*. Kaunas: Kauno technologijos universitetas, 2006.

³⁵ Sirtautas V., Grenda Č. *Ibid.*

Nuo XX a. vidurio leistuose lietuvių kalbos žodynuose (didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ ir jo elektroninėje versijoje (toliau – LKŽ_e); „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – DLKŽ), kuris leistas 1954; 1972; 1993; 2000; 2011_e) žodis *ir* aprašomas kaip jungtukas (DLKŽ; LKŽ), o kitos jo gramatinės funkcijos dažniausiai nurodomos dvi: prieveiksmis, kurio reikšmė atitinka *irgi*, *taip pat*, ir dalelytė, kuri gali reikšti: 1) *net*, *dargi*; 2) *kaip tik*; 3) *o* (klausiamuosiuose sakinuose). Tiksliai internetinėje DLKŽ_e (2011) versijoje žodis *ir* aprašytas kaip jungtukas ir dalelytė, čia jo reikšmės tokios pat kaip ir ankstesniuose DLKŽ, išskyrus vieną – *irgi*, *taip pat* laikomos dalelytėmis, o ne prieveiksmiais. Ir atnaujintame DLKŽ_e (2015) žodis *ir* aprašytas kaip jungtukas ir dalelytė.

Tačiau naujausias „Bendrinės lietuvių kalbos žodynas“ (2012–2018; toliau – BLKŽ_e) vėlgi nurodo tris *ir* funkcijas – jungtuko, dalelytės ir prieveiksmio³⁶. BLKŽ_e tarsi grįžta atgal į 8-ą dešimtmetį, kai griežtai skirta dalelytė *ir* nuo prieveiksmio *ir*, nors paaiškinimo dėl tokio skirstymo nėra. Tačiau nesant aiškių kriterijų, kaip atskirti dalelytę *ir* nuo prieveiksmio *ir*, BLKŽ_e pavyzdžius galima palyginti su kitomis dalelytėmis pasitelkus pakeitimo metodą, pvz.:

- (7) a. Tu, matyt, ir iki dešimt nemoki suskaičiuoti.³⁷
 b. *³⁸ Tu, matyt, **taip pat** / **irgi** iki dešimt nemoki suskaičiuoti.
- (8) a. Ir aš moku šokti tango.³⁹
 b. □⁴⁰ **Net** aš moku šokti tango.
 c. □ **Ne tik** jūs, **bet ir** aš moku šokti tango.

Sakinyje, kuriame *ir* traktuojama kaip prieveiksmis, gali būti bet kuri pabrėžiamoji dalelytė:

- d. □ **Juk** aš moku šokti tango.
 e. □ **Tik** aš moku šokti tango.
 f. □ **Gi** aš moku šokti tango.
 g. □ **Būtent** aš moku šokti tango.

Vargiai galima *ir* pakeisti kitu prieveiksmiu, nes tokiu atveju keičiasi ir sakinio reikšmė:

³⁶ *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete <<http://bkz.lki.lt>>.

³⁷ Dalelytės *ir* pavyzdys iš BLKŽ_e.

³⁸ * žymimas sakiny, kurio prasmė, pakeitus vieną dalelytę kita, išlieka.

³⁹ Prieveiksmio *ir* pavyzdys iš BLKŽ_e.

⁴⁰ □ žymimas sakiny, kuris pakeitus vieną dalelytę kita praranda aiškumą.

h. □ **Geriausiai** aš moku šokti tango.

i. □ **Nuo seno** aš moku šokti tango.

Be to, rašytinėje kalboje nėra įprasta, kad prieveiksmis eitų sakinio pradžioje prieš įvardį. Vietoj *ir* galima įrašyti samplaikinę dalelytę *taip pat* ir sakiny s liktų suprantamas, o dalelytė *irgi* šiuo atveju nelabai tiktų:

j. □ **Taip pat** aš moku šokti tango.

k. * **Irgi** aš moku šokti tango.

Trys atvejai *su geriausiai*, *nuo seno* ir *taip pat* parodo, kaip keičiasi sakinio mintis: du pirmieji apibūdina veiksmą (kaip moku?), o paskutinis – veikiausiai priduria, kad *taip pat / ir aš moku šokti tango*. Kokius nors aplinkybinius ryšius su veiksmazodžiu čia sunku įžvelgti, bet matyti, kad tarp gana artimų žodžių *ir / taip pat / irgi* yra skirtumų. Pavyzdžiui, BLKŽ_e-e rastas (8a) sakiny s parodo, jog dalelytė *ir* pabrėžia įvardį *aš*, šio sakinio esmę būtų galima suprasti taip: „aš, kaip ir kiti, moku šokti tango“. Arba, žinant platesnį kontekstą, *ir* galėtų atitikti dalelytę *net*, tokiu atveju būtų implikuojama nuostaba, jog „priešingai negu tikėtasi, aš moku šokti tango“. Taip pat pastebima, kad tiek vienu (8a), tiek kitu (8b) atveju žodis *ir* labiau susijęs su įvardžiu, prieš kurį eina, o ne su veiksmazodžiu, nors toks sintaksinis ryšys atsiranda pavyzdžiuose su prieveiksmiais (8h, 8i). Kita vertus, (8a) pavyzdys rodo, kad turint vieną sakinį nustatyti konkrečią dalelytės *ir* reikšmę yra sunku.

Dar reikia pažymėti, kad dviejuose dažniniuose rašytinės lietuvių kalbos žodynuose^{41, 42} žodis *ir* traktuojamas skirtingai: pirmajame – tai jungtukas ir dalelytė, o antrajame – jis dar ir prieveiksmis. Bet, nepaisant paminėtų skirtumų, abiejuose dažniniuose žodynuose *ir* yra dažniausiai vartojama lietuvių kalbos dalelytė.

Lietuvių kalbos gramatikose ir žodynuose pateikiami dalelytės *ir* aprašai rodo, kad naudojantis tais pačiais pavyzdžiais, bet vadovaujantis skirtingais vertinimo kriterijais tas pats žodis viename žodyne traktuojamas vienaip, o kitame kitaip. Gramatikose ši dalelytė irgi vertinama skirtingai, kai kuriose ji net neįtraukta tarp dalelyčių. Atliekant tyrimą laikytasi požiūrio, kad *ir* gali eiti jungtuku, ištiktuku ir dalelyte. Jos kaip dalelytės reikšmę tiksliausiai perteikia kitos dalelytės: *irgi*, *taip pat*, *net*. Be to, ji gali įgyti papildomų reikšmių, kurios priklauso nuo konteksto.

⁴¹ Grumadienė L., Žilinskienė V. *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: abėcėlės tvarka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1998, 3.

⁴² Utka A. *Ibid.*, 3.

DALELYTĖS *ir* VARTOSENOS PAVYZDŽIAI

Nors žodis *ir* pirmiausia laikomas sujungiamuoju jungtuku, visgi apie dešimtadalį jo vartosenos atvejų „Dabartinės rašytinės lietuvių kalbos tekстыne“ (toliau – DRLKT) būtų sunku taip apibrėžti. Tokiuose pavyzdžiuose *ir* atliekama funkcija labiau panėšėja į dalelytės, kuri sakiniui suteikia papildomų reikšmės atspalvių. Taip pat skiriasi dalelytės *ir* padėtis sakinio struktūroje nuo tos, kuri yra būdinga jungtukai *ir* (eiti tarp vienaarūšių sakinio dalių). Būtent tokių *ir* vartosenos pavyzdžių ieškota rašytinės lietuvių kalbos tekстыne.

Naudojantis „AntConc“ įrankiu tekстыne žodis *ir* rastas 33 339 kartus. Ši skaičių sudaro jungtuko *ir*, sudėtinių jungtukų, dalelytės *ir*, morfologinių samplaikų (*kad ir, kaip ir, ne tik ... bet ir* ir pan.) pavartojimo atvejai. Tekstynų lingvistikos įrankis neskiria, kada *ir* eina dalelyte, o kada – jungtuku, tai reikėjo atlikti pačiai tyrėjai, t. y. skaityti kiekvieną konkordanso eilutę, kurioje buvo rastas žodis *ir*. Kartais konkordanso eilutės buvo per mažai, tada reikėjo viso sakinio, kuriame pavartotas *ir*, ir atsižvelgus į jo leksinę aplinką nustatyti *ir* kalbos dalį. Tik taip atskirai peržvelgus kiekvieną *ir* pavartojimo atvejį buvo galima nustatyti, kokias funkcijas jis atlieka: jungia vienaarūšes sakinio dalis, sakinius, yra porinio jungtuko *ir ... ir* dalis, suteikia sakiniui papildomų reikšmės atspalvių ar pan., pvz.:

- (9) Kai kurių latvių dainų melodiką linkstama sieti net su paleolitu, o pagal sutartinių pėdsakus **Aukšžemėje, Vidžemės rytuose ir Latgalos vakaruose atsektas ir kitų mokslų duomenimis nustatytas** sėlių III–IV a. įsiveržimas kyliu į šias vietas. [sujungia vienaarūšes sakinio dalis]
- (10) Bus lengviau **ir jam** pačiam stebėti savo sveikatą, **ir mūsų gydytojams**, nes nereikės sklaidyti ambulatorinių kortelių. [porinis jungtukas]
- (11) Jei bus tinkamai organizuota raida, tai rekonstrukcijos **galima ir iš viso išvengti**. [pabrėžiamoji dalelytė]

Atliktas dalelytės *ir* tyrimas aprašytas atsižvelgiant į jos pozicijas sakinyje, pabrėžiamus žodžius, sugrupuotus pagal kalbos dalis, ir funkcijas. Taip siekiama nustatyti *ir* kaip dalelytės požymius. Pavyzdžių tyrimas baigiamas morfologinių samplaikų sąrašu (žr. 5 lentelę), į kurią įtrauktos samplaikos su dalelyte *ir*.

Atlikus dalelytės *ir* pavyzdžių analizę nustatyta, kad dažniausiai ji eina tarp dviejų prasminių žodžių, iš kurių antrąją modifikuoja. Tokioje pozicijoje dalelytė *ir* prepoziciškai pabrėžia žodį ar žodžių junginį sakinyje, bet dar dažniau ji papildo sakinio turinį tuo, kas svarbu kalbančiajam ar rašančiajam. Dalelytės *ir* funkcijos priklauso nuo jos pozicijos sakinyje.

DRLKT-e rasta per 700 sakinių, kurie pradedami *ir*, bet dauguma pavyzdžių yra jungtuko *ir*. *Ir* jungia du sakinius, einančius vienas po kito, tiksliai atskirtus ne

kableliu, o tašku. Tokiais atvejais jungtukas *ir* funkcionuoja kaip diskurso jungtukas, kuris parodo tęstinumą, bet taip pat jis tą sakinį labiau pabrėžia, ypač tai ryšku, kai *ir* eina prieš įvardžius (12), veiksmažodžius (13), prieveiksnius (14), pvz.:

- (12) Tokiose vietose griezlės suka ant žemės gerai paslėptus lizdus, vedžioja išsiritusius juodus kaip angliukai griezliukus, juos augina. Galbūt griezlės ir Lietuvoje sudeda dvi dėtis per metus, o vasaros pabaigoje suaugusios griezlės šeriasi. **Ir visą tą laiką** paukščiai turi turėti patikimą slėptuvę nuo priešų, jaustis saugiai ir jaukiai, kol rugsėjo mėnesį pajudės į tolimąją Afriką.
- (13) Didelėje Levaniškių gyvenvietėje niekas nenori dirbti pats sau. **Ir nepasakysi**, kad ten – vieni tinginiai.
- (14) Mes sau neturėtume kelti apskritai klausimo: ar mūsų gyvenimas turi prasmę – į šį klausimą turime atsakyti kiekvienu savo gyvenimo momentu, kiekvienu savo gyvenimo sprendimu. **Ir tada** mūsų gyvenimas tampa panašus į nenutrūkstamą prasmų grandinę.

Tekstyne rasti 62 dalelytės *ir* pavartojimo atvejai, kai ji eina sakinio pradžioje, – tai sudarė 2,3 proc. Tęstinumą, kurį žymi *ir*, galima išžvelgti ir tuose pavyzdžiuose, kuriuose *ir* eina prieš daiktavardžius, dalelytes, jungtukus, būdvardžius, skaitvardžius, prielinksnes konstrukcijas, pvz.:

- (15) Kelionės, žmonės, susitikimai, parodos, darbas neskaičiuojant darbo valandų, poilsio dienų. Visur norisi suspėti. **Ir Vytautas Ylevičius** suspėja: Pelesoj su „Vorutos“ redakcija, Gervėčiuose su „Lietuvių godomis“, Kupiškėje – su Suomijos ambasadoriumi, Ignalinoje su mokytojais, Trakuose su Vytautų klubu.
- (16) Iš Sąjūdžio laikų atėjęs posakis „Baimė – tautos nelaimė“ labai aktualus ir šiandien. **Ir jeigu** patys žmonės šito nesupras, tai jokios interpeliacijos Vyriausybei, jokia policijos kritika neduos impulso naujam tautos atgimimui.
- (17) Artyn mokyklos nėjo. **Ir prie kampinio namo**, kur kadaise jos tėvas už prekystalio maiše žoleles ir miltelius, sustojo tik trumpą akimirką.

Kai kada dalelytė *ir* įgyja kitų reikšmės atspalvių ir sakinyje funkcionuoja kaip tekstą siejantis leksinis elementas, kuriantis saitus su pirmesniais sakiniais ir atliekantis ne vien pratęsimo, bet ir kitas funkcijas, pvz.:

- (18) (a) Dr. Bea Medicine liūdino (ji mums sąžiningai ir be užuolankų apie tai kalbėjo) nepagarba Žemei, prosenelių, tėvų sakraliniam, dvasiniam materialiniam turtui. (b) Žemė – neparduodama Dievo dovana Dievo vaikams. (c) **Ir** „Gitčė-Manitas galingas, Viešpats Gyvasties“ dovanojo indėnams, kurie „margesni už genį“ ir sudaro per 300 tautų ir genčių – „dangų, žvaigždes, prerijų kalnynus, bebrus, lašišas, klevus ir sekvojas...“

(18c) sakinio pradžioje vartojamas *ir* atlieka paaiškinimo funkciją kaip *tad*.

Pavyzdžių, kai *ir* užima pradinę poziciją sakinyje ir vartojamas kaip pabrėžiamoji dalelytė, nedaug (žr. 1 lentelę). Dažniausiai tokiais atvejais ji eina klausiamosio sakinio pradžioje, pvz.:

- (19) Prišokęs žvilgtelėjo pro mažytį grotuotą langelį. Lauke matėsi tik purvina žemė, keli vaismedžiai ir aukšta mūro tvora. „Aišku, rūšys, – iš karto susivokė. – Pasi-rinkimo nėra, teks svečius pasitikti prie durų. **Ir kas** galėjo pagalvoti, kad vos ne tobulai įvaldytą kovos meną teks panaudoti tokiomis sąlygomis? Pažiūrėsim, ko esu vertas žiaurioj realybėj!“

1 lentelė. Dalelytė *ir* sakinio pradžioje

Su santykiniu įvardžiu	Pavart. skaičius	Pavyzdžiai
ir koks (-ia)	10	Ir kokį žaidimą pradėję su tais amerikonais?
ir kas	10	Ir kas tai turi nuspręsti?
ir ką	18	Ir ką gi mąstai?
Iš viso	38	

Sakinio pradžioje einantis *ir* dažnai randamas ne vienas, o prie kitų nekaitomų žodžių (jaustukų, jungtukų, dalelių, prieveiksmių): *ir ačiū* (4 atv.), *ir apskritai* (6 atv.), *ir atvirkščiai* (9 atv.), *ir čia* (9 atv.), *ir dar* (26 atv.), *ir dabar* (7 atv.), *ir jei(gu)* (6 atv.), *ir kai* (8 atv.), *ir kaip(gi)* (11 atv.), *ir ne tik* (3 atv.), *ir ne vien* (3 atv.), *ir net(gi)* (7 atv.), *ir nors* (14 atv.), *ir priešingai* (7 atv.), *ir taip* (15 atv.), *ir tik(tai)* (16 atv.), *ir vis dėlto* (16 atv.), *ir vėl* (9 atv.), *ir štai* (14 atv.). Dar buvo rasta po vieną du pavartojimo atvejus su kitais nekaitomais žodžiais: *ir vis tik*, *ir turbūt*, *ir nè*, *ir ar*, *ir bene*, *ir būtent*, *ir kol*, *ir galbūt* ir kt. Kai *ir* eina sakinio pradžioje prieš nekaitomus žodžius (214 atv.), dominuoja jo jungiamoji funkcija.

Nagrinėjant pavyzdžius pastebėta, kad sakiniai, pradedami *ir*, gali ne tik pratęsti pirmesnį sakinį, bet ir labiau jį pabrėžti, pvz.:

- (20) (a) Vėliau kunigaikščiui Adomui Čartoriskiui (Czartoryski) įkūrus Lietuvos komitetą, jo veikloje aktyviai dalyvavo M. Remerio sūnus Edvardas. (b) Komitetas slapta rengė 1863 m. sukilimą prieš carizmą. (c) **Ir kai** sukilimas įvyko, už jo ruošimą Edvardas Remeris buvo suimtas, o jo sūnus Alfredas net ištremtas į Sibirą.

(20c) sakinyje *ir* akcentuoja jungtis su pirmesniais sakiniais (20a, 20b): (20b) – tiesiogiai pratęsia ankstesnį sakinį, o (20a) – netiesiogiai, tarsi paaiškina, panašiai kaip dalelytė *taigi*. Vis dėlto šiame pavyzdyje *ir* funkcionuoja kaip diskurso jungtukas.

Pradžioje sakinio vartojamas *ir* gali atlikti ir apibendrinamąją funkciją, sujungti visus pirmesnius pastraipos sakinius ir tuo panėšėja į dalelytę, pvz.:

- (21) (a) Tą „ąžuolo įvykį“ dar menantys žmonės pasakoja taip: Viktoras Bergas tada, kai dar buvo tiesiama antroji Vilniaus-Kauno autostrados juosta, važiavo su reikalais į Kauną. Žiūri, prie Rykantų ąžuolo triušinėja darbininkai. (b) Sustoja.

(c) Girdi – darbininkai keiksnoja. (d) Atėjo pjauti ąžuolo, o pjūklas per trumpas. (e) Nusiuntė į Vilnių atvežti ilgesnio. (f) Nors tas ąžuolas projekte ir paliktas, bet vykdytojas nutarė kitaip. (g) Važiuoja Viktoras Bergas toliau į Kauną, bet taip neramu dėl to ąžuolo... (h) O jeigu tie ras ir atveš ilgesnį pjūklą? (i) Apsuko automobilį ir atgal į Vilnių, į ministeriją, pas patį vyriausiąjį. (j) **Ir** buvo uždrausta „tobulinti“ projektą.

(21j) sakinio pradžioje *ir* ne tik pabrėžia junginį *buvo uždrausta „tobulinti“*, siejasi su (21f) sakiniu, bet ir tarsi apibendrina, tarsi užbaigia tai, kas pasakyta pirmiau.

Remiantis aptartais pavyzdžiais, pradinėje pozicijoje pabrėžiamoji dalelytė *ir* vartojama retai. Sakinio pradžioje einanti *ir* dažniausiai funkcionuoja kaip diskurso jungtukas *ir*.

DALEYTĖ *IR* PO JUNGtukų

DRLKT-o pavyzdžiuose dalelytė *ir* vartojama po jungtukų ar jungiamųjų žodžių. Kai dalelytė *ir* eina po jungtuko *kad*, ji sudaro samplaiką, kuri funkcionuoja kaip nuolaidos jungtukas. Palyginus samplaikų *kad ir* bei *nors ir* reikšmes nustatyta, kad jos yra labai panašios, pvz.:

- (22) a. Padėtį dar šiek tiek gelbėjo plačių, **kad ir** negražinamų jokiais pumpurais, širdžių prancūzai.
b. Padėtį dar šiek tiek gelbėjo plačių, **nors ir** negražinamų jokiais pumpurais, širdžių prancūzai.

(22a) sakinyje *kad ir* pakeitus į *nors ir* (22b) mintis išlieka aiški, o semantiškai tiek pirmas sakinytis, tiek antrasis neturi didelių skirtumų. Tik (22a) pavyzdyje nebūtų galima keisti samplaikos *kad ir* į jungtuką *kad*:

- c.* Padėtį dar šiek tiek gelbėjo plačių, **kad** negražinamų jokiais pumpurais, širdžių prancūzai.

O (22b) pavyzdys ir be dalelytės *ir* būtų suprantamas:

- d. □ Padėtį dar šiek tiek gelbėjo plačių, **nors** negražinamų jokiais pumpurais, širdžių prancūzai.

Palikus vieną jungtuką *nors*, (22d) sakinytis liktų suprantamas, tik nuolaida būtų ne taip stipriai pabrėžiama kaip vartojant samplaiką *nors ir*. Panagrinėjus samplaikų *nors ir* bei *kad ir* vartojimą DRLKT-e pastebėta, kad rašytinėje kalboje nuolaidai reikšti kiek dažniau vartojama samplaika *kad ir* (166 atv.) nei *nors ir* (149 atv.).

Dalelytės *ir* samplaikos su jungtukais ar jungiamaisiais žodžiais darbe nagrinėjamos pagal sąrašą, sudarytą remiantis DLKG jungtuko aprašu⁴³. Į jungtukų sąrašą įtraukta dauguma gramatikoje paminėtų vientisinių jungtukų ir jungiamųjų žodžių, prie kurių dalelytė *ir* gali šlietis.

Atliekant dalelytės *ir*, einančios po jungtukų, vartosenos tyrimą, kai kurių jungiamųjų žodžių (*destis, nelygu* ir kt.) DRLKT-e iš viso nerasta. Taip pat paaiškėjo, kad po jungtukų ar jungiamųjų žodžių, tokių kaip *negu, nekaip, kuo, juo, it, idant, nebent, jei(gu) tik, kai tik, kol, iki, kada, būtent, o vis dėlto, o betgi, vis tik, tiktai, tik, čia*, dalelytė *ir* nevartojama. 2-oje lentelėje pateikta 19 jungtukų, po kurių dalelytė *ir* eina dažniau (t. y. rasti bent 5 vartosenos pavyzdžiai). Jungtukų *bei, vis dėlto, bet vis dėlto, tarytum, tartum* vartosenos pavyzdžių rasta nuo 1 iki 3, tad jie į lentelę neįtraukti. Kitais atvejais dalelytė *ir* su jungtukas eina skirtingai, pavyzdžiui: su jungtuku *tačiau* rasti 39 pavyzdžiai, o su jungtuku *kaip* – 359.

Išnagrinėjus šiuos dalelytės *ir* vartosenos pavyzdžius nustatyta, kad dažniausiai ji eina po prijungiamųjų jungtukų, tokie atvejai sudaro beveik 84 proc. Dalelytė *ir* dažna lyginamosiose samplaikose *kaip ir* (359 atv.) bei *lyg ir* (78 atv.). Kiek rečiau ji eina po jungtukų *nors* (149 atv.) bei *kad* (166 atv.) ir pabrėžia nuolaidą ar šliedamasi prie nereikšminio jungtuko *kad* suteikia jam naują reikšmę. Dar rečiau dalelytė *ir* vartojama po prijungiamųjų aiškinamųjų jungtukų: *todėl* (60 atv.), *tad* (27 atv.), *taigi* (24 atv.), *tai* (23 atv.). Po kitų prijungiamųjų (laiko, priežasties, sąlygos) sakinių jungtukų: *kai* (5 atv.), *nes* (12 atv.), *kadangi* (2 atv.), *jei* (13 atv.), *jeigu* (13 atv.) – dalelytė *ir* randama retai.

Po sujungiamųjų jungtukų *ir* vartojama rečiau nei po prijungiamųjų, tokie atvejai sudaro apie 16 proc. Dažniau ji eina po priešpriešinių jungtukų: *o* (71 atv.), *tačiau* (39 atv.), *bet* (32 atv.). Šio jungtuko bei dalelytės samplaika (*bet ir*) dažnai įeina į ilgesnes samplaikas *ne tik ... bet ir* arba *ne vien ... bet ir*, tokių pavyzdžių DRLKT-e rasta beveik 500, tačiau DLKG-oje⁴⁴ tokios samplaikos neminimos tarp jungtukų, nors turėtų būti (plg. LKG II⁴⁵). Priešpriešinius santykius žyminti samplaika *ne tik ... bet ir* dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje dažnesnė už lyginamąją samplaiką *kaip ir*. Dažniausiai pirmas samplaikos dėmuo *ne tik* eina per vieną ar kelis žodžius nuo antrojo *bet ir* (23), nors DRLKT-e rasta vartosenos pavyzdžių, kai samplaikos dėmenys gana nutolę (24), pvz.:

- (23) Neopagonizmui artimos **ne tik** raganos, **bet ir** šėtono garbintojai.
- (24) Dėl tos priežasties ji teisingai laikoma **ne tik** priešu visko, kas sukurta (nes kūrinija egzistuoja vien meilės siejama), ir pirmiausia žmogaus, **bet ir** pastarojo suvedžiojoja, gundančia jį pažinti apgaulingas aistras ir įsileisti vaizduotėn tai, ko nėra; <...>.

⁴³ DLKG, 1996, 455–461.

⁴⁴ DLKG, 1996, 460–461.

⁴⁵ LKG, t. 2, 665.

2 lentelė. Dalelytė *ir* po jungtukų

Jungtukai		Pavart. skaičius	Pavyzdžiai
Sujungiamieji			
<i>Sudedamasis</i>	ties ir	19	Ši teorija gana optimistinė. Ją taikant, atsiveria neribotos tiek žmonių, ties ir gyvūnų lavinimo galimybės.
<i>Priešpriešiniai</i>	bet ir	24	Tiesa, kad reinkarnacijos doktrinos negalima įrodyti, bet ir galutinai negalima įrodyti, kad ji neegzistuoja.
	o ir	71	Tomas nežinojo nė ko klausti, o ir laiko nebebuvo.
	tačiau ir	39	Jis buvo toks kaip jie, tačiau ir visiškai kitoks.
<i>Skiriamieji</i>	ar ir	8	Dar kiek uždelsime ir turėsime, ką turėjome prieš reformą – Mišias viena kalba, o lietuviams pamoksluką ar ir visai nieko lietuvių kalba.
	arba ir	7	Kiekvienas gali būti gyvuliu arba žmogumi, arba ir Dievu .
<i>Aiškinamieji</i>	tai ir	15	Vagia, plėšia, apgaudinėja, kas netingi, o jei nesutaria gra- žiuoju, tai ir žudo .
	taigi ir	24	Tai žmonių daugumą susiejo su turtu, taigi ir nuosavybės teise įvairiausiai jos pavidalais.
	tad ir	27	Reikės daug pataisų įstatymuose, tad ir rūpinamės .
Prijungiamieji			
<i>Laiko</i>	kai ir	5	O buvo vasarų, kai ir nė karto nepastebėdavau.
<i>Priežasties</i>	nes ir	14	Beje, tą pačią konjunktūrą galima panaudoti šiems reiški- niams paaiškinti, nes ir ji istoriškai kinta
<i>Sąlygos</i>	jei ir	13	Neblogai, jei ir aikštė tą dieną būtų sausa.
	jeigu ir	13	Jeigu ir toliau taip lis, vanduo, užuot tekėjęs lietvamzdžiais, ims smelktis kambarin.
<i>Nuolaidos</i>	nors ir	149	Tad tėvai ar globėjai, nors ir turėdami gerų norų, pernelyg didele globa vaiko savarankiškumą gali net nuslopinti.
	kad ir	166	Visa kita, kad ir kas nutiktų, neturi daryti jokios įtakos.
	tegu ir	9	Gražu, bet sykiu ir graudu, kad šį ciklą, tegu ir netiesiogiai , pratęsia tos pačios bitelės darbininkėlės knyga „Baltijos tautos“.
<i>Lyginamieji: Kokybiniai</i>	kaip ir	359	Jame Bėmė, kaip ir Paracelsas , įrodinėja, jog visa, kas egzis- tuoja pasaulyje, turi savo žymenis.
	lyg ir	78	Lyg ir žinau , bet kartais atrodo, tarsi viskas eitų pro šalį...
<i>Nereikšminis</i>	jog ir	9	Manoma, jog ir antrą kartą automobilį pavogė tos pačios grupuotės nariai.
	Iš viso	1 049	

Iš viso pavyzdžių, kai dalelytė *ir* vartojama po jungtuko, DRLKT-e rasta 1 049, bet į 2-ą lentelę įtraukti dažni vartosenos atvejai (ne mažiau nei 5). Be to, dar reikia pridėti ir tuos atvejus, kai dalelytė įeina į samplaikas *ne tik ... bet ir; ne vien ... bet ir* (469 atv.) – taigi suskaičiuota 1 528 dalelytės *ir*, einančios po jungtuko, pavartojimo atvejų. Dalelytė *ir* gali būti vartojama tiek po sujungiamųjų jungtukų *ties, tai, bet, o, tačiau, ar, arba*, tiek po prijungiamųjų jungtukų ir jungiamųjų žodžių: *tai, taigi, tad, todėl, užtat, kai, nes, kadangi, jei, jeigu, nors, kad, tegu, tegul, kaip, lyg, tarsi, jog*. Tik su jungtuku *kad* dalelytė *ir* sudaro samplaiką *kad ir*, kuri įgyja naują – nuolaidos – reikšmę, kuri nei jungtukui *kad*, nei dalelytei *ir* nėra būdinga. Kitose samplaikose *kaip ir, lyg ir, nors ir* dalelytė *ir* tik stiprina jungiamojo žodžio *kaip* ar jungtukų *lyg, nors* funkciją. Po kitų jungtukų *o, bet, tačiau, jei, jeigu, jog, nes* ir jungiamųjų žodžių *tai, taigi, tad, todėl, užtat* einanti dalelytė *ir* labiau pabrėžia prasminį žodį ar žodžių junginį šioje sakinio dalyje. Palyginti retai dalelytė *ir* randama einanti po jungtukų *tegu, tarsi, tartum, tarytum, kadangi, vis dėlto, ar, arba* – tokiais atvejais ji prepoziciškai paryškina prasminius žodžius.

DALELYTĖ *IR* PO JUNGIAMŪJŲ ŽODŽIŲ

DLKG⁴⁶ sintaksės dalyje pažymima, kad prijungiamųjų sakinių šalutiniai dėmenys prie pagrindinio sakinio jungiami ne tik jungtukais, bet ir santykiniais ar parodomaisiais įvardžiais, prieveiksmiais ir dalelytėmis. Šių sintaksinių ryšio priemonių lietuvių kalboje yra įvairių. Dalelytė *ir* vartojama ir po jungiamųjų žodžių, bet tokiais atvejais ji pabrėžia visą šalutinį sakinį. Visgi tyrimas atskleidė, kad po santykinųjų įvardžių, atliekančių jungiamąją funkciją, dalelytė vartojama retai (39 atv.). Dažniausiai dalelytė *ir* eina po įvardžio *kuris (-i)*, tokių atvejų rasta 36, pvz.: „Atsiranda naujas šeimininkas, **kuris ir likviduoja** įmonę.“

Po parodomųjų įvardžių dalelytė *ir* eina dar rečiau, rasta 19 atvejų, dažniausiai po *dėl to* (15 atv.), pvz.: „Ypač sunku būna po darbo, **dėl to ir ariam** po dvi pamainas.“

Dažniau dalelytė *ir* eina po prieveiksmių, atliekančių jungiamąją funkciją, tokių vartosenos atvejų rasta 127 atvejais (žr. 3 lentelę).

Taip pat paminėtina, jog DRLKT-e rasta dalelytės *ir* vartosenos pavyzdžių, kai ji eina prieš jungtukus ir jungiamuosius žodžius, tačiau tokiais atvejais jos funkcija yra jungiamoji. Galima teigti, kad *ir* pozicija sakinyje, kai ji eina prieš jungtukus bei jungiamuosius žodžius ar po jų – lemia jos funkciją.

⁴⁶ DLKG, 1996, 668–670.

3 lentelė. Dalelytė *ir* po prieveiksmių, atliekančių jungiamąją funkciją

Prieveiksmis / prieveiksmis su at- liepiamuoju žodžiu	Pavart. skaičius	Pavyzdžiai
ties pat ... kiek ir	6	Būtent dėl šios priežasties tokių jausmų raiška yra ties pat santūri, kiek ir skaisti ”.
kur ir	6	Vėliau emigravo į Jungtines Amerikos Valstijas, kur ir susipažino su Polu Stenliu.
kol ... tol ir	2	Bet abu vykdo Fausto, tikro Europos „patrono“ žodį: „ Kol esu gyvas, tol ir veikiu ”.
kaip ... taip ir	34	Kaip audrą netiesiogiai sukelia Saulė, bet ne tiesiogiai Žemės atoveikio jėga, taip ir blogio dvasią (kurios meteorinę prigimtį mes jau pirma aiškinome) sužadina gėrio artėjimas – ne tuo, kad jis suteikia jėgų, o tuo, kad jas skaido.
taip ir	15	Jis mirė, taip ir neatgavęs sąmonės.
todėl ir	60	Apskritai gal tai tik tušti plepalai, todėl ir nenoriu labai skelbtis.
užtat ir	4	Užtat ir gaudu , kad nebesugrįš jau niekada tas pavasario rytas, kai sėlinta prie kurtinio kartu su Profesorium Tadu Ivanausku...
	127	

DALEYTĖ IR PO KITŲ DALEYČIŲ

DRLKT-e rasta 65 pavyzdžiai, kai dalelytė *ir* sakinyje šliejasi prie kitų dalelių *gal*, *galbūt*, *ar*, atliekančių jungiamąją funkciją (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. Dalelytė *ir* po dalelių, atliekančių jungiamąją funkciją

Dalelytė	Pavart. skaičius	Pavyzdžiai
gal ir	41	Jeigu neiškeros, gal ir sulauks proanūkiai geresnių dienų.
o gal ir	15	Nustebino, o gal ir pritrenkė gilus viešnios išmanymas apie Lietuvą, josios socialinius reikalus.
galbūt ir	9	Galbūt ir mes ne viską padarom, kad jie patogiai jaustųsi.
	65	

Jungiamąją funkciją gali atlikti ir daugiau dalelių, tokių kaip *turbūt*, *juk*, *net*, kurių pavartojimo samplaikose su dalelyte *ir* pavyzdžių tekстыne rasta ne po vieną.

Tačiau į 4-ą lentelę surašytos tik tos dalelytės, kurios DLKG-oje⁴⁷ paminėtos kaip jungiamieji žodžiai ir kurios, remiantis DRLKT-e rastais pavyzdžiais, vartojamos su dalelyte *ir*. Tokie atvejai sudaro daugiau nei pusę samplaikinių dalelyčių pavartojimo atvejų, nustatytų tekстыne.

Be 4-oje lentelėje pateiktų 65 atvejų, kai *ir* šliejasi prie dalelyčių, atliekančių jungiamąją funkciją, paminėtini ir kiti panašūs atvejai: *net ir* (20 atv.), *dar ir* (9 atv.), *turbūt ir* (5 atv.), *jau ir* (3 atv.), *tik ir* (1 atv.), *juk ir* (1 atv.). Iš pateiktų pavartojimo atvejų skaičių matyti, kad dalelytė *ir* dažniau eina po abejojamųjų dalelyčių *gal*, *galbūt*, pvz.:

- (25) (a) Vis dar galvoju, kad verslininku būti sunkiau negu premjeru... (b) Tik pažiūrėkim, kaip visaip keikiami, sprogdinami, persekiojami verslininkai. (c) O juk jie ir eiliniai darbo žmonės didžiulius mokesčius turi mokėti, kad išlaikytų pensininkais tapusių ketvirtadalį Lietuvos gyventojų, mažamečius vaikus, invalidus ir dar, žinoma, sveikatos apsaugos, švietimo, kultūros darbuotojus, vyriausybės, ministerijų, Seimo, prezidentūros tarnautojus, savivaldybių ir kitokius biurokratus. (d) Kai apie tai pagalvosime, **gal ir pavydo** bus mažiau, gal geriau suprasime tuos, kurie dėl savo verslo naktim neužmiega.

Sakinyje (25d) apibendrinama tai, kas pasakyta pirmesniuose (a, b, c) sakiniuose, o jo dėmuo *gal ir pavydo bus mažiau* pabrėžiamas stipriau nei tolimesnis *gal geriau suprasime tuos*.

Išskyrus samplaiką *net ir*, prie kitų pabrėžiamųjų dalelyčių *jau*, *juk*, *tik* ji šliejasi retai.

DALELYTĖS *IR* SAMPLAIKOS

Išnagrinėjus DRLKT-o pavyzdžius nustatyta, kad *ir* dažniausiai sudaro tokias morfologines samplaikas: *ir kt.*, *ir pan.*, *ir t. t.*, *ir kita*, *ir panašiai*, *ir taip toliau*. Samplaikose *ir* eina iš kairės ir atlieka jungtuko funkciją.

Tačiau yra morfologinių samplaikų, kurias sudaro dalelytė *ir*. Į tokių samplaikų sąrašą įtrauktos visos, kurios bent kartą paminėtos lietuvių kalbos gramatikose ir naujausiuose kalbiniuose tyrimuose⁴⁸. Iš 20 tokių morfologinių samplaikų 5 (*na jau ir*, *na tai ir*, *tai čia ir*, *tai štai ir*, *va jau ir*) DRLKT-e nerastos. Kitos morfologinės samplaikos vartojamos skirtingai, vienos jų yra dažnos kalboje, pvz., *bet ir* (493 atv.), o kitos – retos, pvz.: *nu ir* (1 atv.), *kad ir kiek* (2 atv.), *kad ir kas* (2 atv.).

⁴⁷ DLKG, 1996, 670.

⁴⁸ Kovalevskaitė J., Rimkutė E. Morfologinių samplaikų struktūros ypatumai: kelių kalbų palyginimas. *Darbai ir dienos*, 2008, t. 50, 136–145.

5 lentelė. Dalelytė *ir* morfologinėse samplaikose

Morfologinės samplaikos	Pavartojimo skaičius
bet ir	493
gal ir	103
kad ir	166
kad ir kaip	14
kad ir kiek	2
kad ir kas	2
kad ir koks	6
kaip ir	366
lyg ir	78
na ir	21
nu ir	1
net ir	107
netgi ir	4
nors ir	155
tai ir	91
	1 609

Tarp dažniausių dalelytės *ir* morfologinių samplaikų (žr. 5 lentelę) yra šios: *kaip ir* (359 atv.), *kad ir* (166 atv.), *nors ir* (155 atv.), *lyg ir* (78 atv.). Sakinyje jos atlieka jungiamąją funkciją. Dalelytė *ir* samplaikų *kaip ir*, *lyg ir*, *nors ir* reikšmę keičia nedaug, o samplaikų *kad ir*, *bet ir* – gana stipriai.

DALELYTĖS IR VARTOSENOS YPATUMAI

Iš dalelytės *ir* vartosenos pavyzdžių nustatyta, kad sakinyje ji gali būti pavartota prieš bet kurį kaitomosios kalbos dalies žodį. Dažniausiai *ir* šliejasi prie daiktavardžių (792 atv.), veiksmažodžių (692 atv.), įvardžių (394 atv.), būdvardžių (384 atv.), kur kas rečiau vartojama prieš prielinksnes konstrukcijas (242 atv.), prieveiksmius (112 atv.), skaitvardžius (55 atv.) (žr. 6 ir 7 lenteles; 1 paveikslą).

6 lentelė. Dalelytės *ir* pabrėžiamų žodžių kalbos dalys

Kalbos dalis	Pavart. skaičius	Proc.	Pavyzdžiai
Daiktavardis	792	29,7	Pirmąją sudarė pusiau slaptos organizacijos, kurioms reikėtų priskirti ir Vilniaus masonus.
Veiksmažodis	692	25,9	Po teisybei, dėl šito beribio plepumo Benas jos ir vengdavo , bet dabar padėtis iš tikrųjų atrodė rimta.
Įvardis	394	14,8	Žinoma, kas kita, jeigu vyro elgesys pasikeičia ir jūsų atžvilgiu (irzliai jums atsakinėja, tampa grubus ir pan.).
Būdvardis	384	14,4	Gydant šias ligas labai svarbu ir aktyvus paties ligonio vaidmuo .
Prieveiksmis	112	4,2	Įvairių padavimų lokalinių motyvų rasime ir daugiau .
Skaitvardis	55	2	Skandinavijoje bandą ganė ir trimitavo tik moterys. Jos ir XX a. pirmojoje pusėje ganė Rusijoje, Jaroslavlio srityje.
	2 429	91	

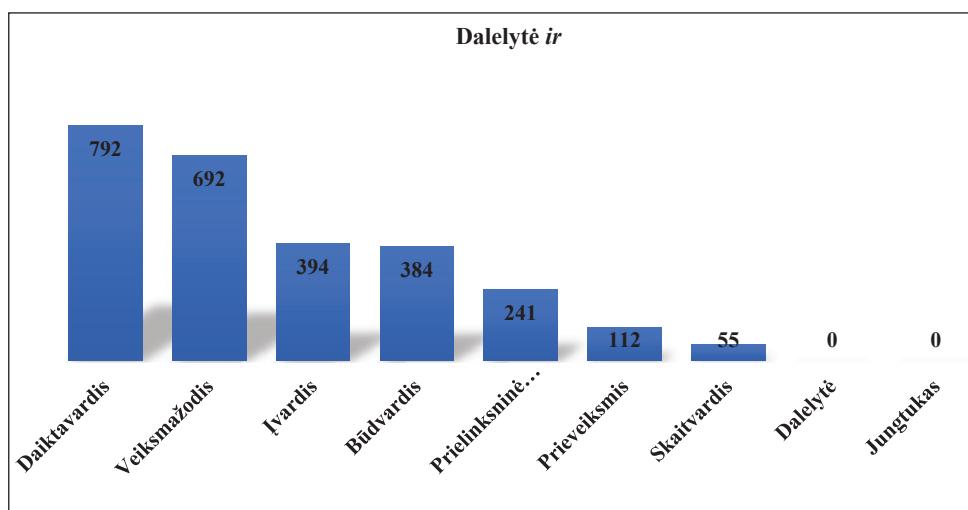
Dažniausiai dalelytė *ir* pabrėžia daiktavardžius, tiek bendrinius (*ir laborantės, ir sloga, ir vietą, ir žmogui*), tiek tikrinius (*ir Latvijos, ir Agnė, ir „Drobė“, ir Jelgavoje, ir Laisvė alėjai*). Dalelytė *ir* akcentuoja daiktavardžio ar daiktavardinio junginio reikšmę sakinyje, pvz.:

- (26) Tai kad tu **ir dieną** nenori su manim kalbėtis.
- (27) Galbūt klausiate lyg ir provokuodamas papildyti aną ribotą aiškinimą... Yra **ir eilėraštis** tokiu pačiu pavadinimu (knygoje pirmasis).
- (28) Tikrai manau, kad jeigu Viktorui Bergui būtų tekę dirbti šiais laikais, ko gero, jo lauktų **ir Gedimino ordinas**...

Dažnai dalelytė *ir* prieš daiktavardžius vartojama kaip samplaikinių dalelyčių *taip pat, taip pat ir* sutrumpintas variantas, kuris ką nors priduria, pvz.:

- (29) Tarp suaugusių gervių matau **ir jauniklių**.
- (30) Iniciatyvūs žmonės galėtų **ir Lietuvoje** steigti tokias dirbtuvėles.

Prieš daiktavardį einančiai dalelytei *ir* priduriamoji funkcija būdingesnė nei pabrėžiamoji.

1 pav. Dalelytės ir pabrėžiamų žodžių kalbos dalys

Kiek rečiau dalelytė *ir* eina prieš veiksmažodžius, DRLKT-e nustatyti 692 tokie atvejai. Nagrinėjant šiuos pavyzdžius pastebėta, kad 90 proc. atvejų dalelytė *ir* eidama prieš veiksmažodį atlieka pabrėžiamąją funkciją, t. y. paryškina jo reikšmę, pvz.:

- (31) Tiesa, per tuos metus nė vienai komandai nepavyko tris kartus iškovoti šios taurės, todėl ji iki šiol **ir neturi** nuolatinio šeimininko.

Dalelytė *ir* gali pabrėžti tiek neigiamąjį, tiek teigiamąjį veiksmažodį, prieš kurį ji pavartojama, pvz.:

- (32) Mįslė tarsi paslepia, vaikas gali jos **ir nepastebėti**, nes mįslės įminimas dažniausiai yra eilėraščių pavadinimas.
- (33) Nepyksta ir nesibaram, jei ko **ir trūksta**.

Dalelytė *ir* prieš veiksmažodį dažnai gali pakeisti samplaika *net ir* (pvz.: *net ir neturi, net ir nepastebi, net ir trūksta*), bet viena dalelytė *net* tokiu atveju ne visai tiktų. Kaip parodė dalelytės *net* vartosenos pavyzdžių tyrimas⁴⁹, ji pasižymi stipria papildoma konotacija ir gana glaudžiai siejasi su pirmesniais sakiniais, o tai nėra būdinga dalelytei *ir*.

Dalelytė *ir* gana lengva įterpti į sakinį, nes ji veikia tą žodį, prieš kurį eina, pvz.:

⁴⁹ Valančė D. Dalelytės *net* funkcijos ir vartoseną dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje. *Darbai ir dienos*, 2015, t. 64, 79–100.

- (34) Nes mada klastingas dalykas. Ji gali **ir nuasmeninti žmogų**.

Dalelytė *ir* prieš veiksmažodį gali atlikti ir priduriamąją funkciją, panašiai kaip samplaikinės dalelytės *taip pat, taip pat ir*. Šiuo atveju jos ryšys su pirmesniu sakinio yra glaudesnis, pvz.:

- (35) Šis svarbus klausimas, beje, siejasi su daugumos mūsų tautiečių tuo pačiu klausimu: žinome, kad daugelis mūsų patyrė lagerius, tremtį. Franklis **ir kelia klausimą**: kas lageryje galėjo padėti išlikti?

Dalelytė *ir* dažnai šliejasi prie įvardžių: dažniausiai – prie asmeninių (*jis, jie, mes, tu, savas*), parodomųjų (*ta, tas, šis, šitas*) ir neapibrėžiamųjų (*kitas, visas, kitoks*), pvz.:

- (36) Teks **ir man** prisijungti prie šios medžioklės.
 (37) Per laimėtas sekundes ar minutes gali **ir šį bei tą** sugalvoti.
 (38) *Nieko, tiks ir toksai, vis tiek į karstą nebeguldysim!*

(36), (37), (38) pavyzdžiuose dalelytė *ir* pabrėžia įvardį, prieš kurį eina. Bet dažnu atveju ji eina prieš įvardį, o paryškina visą žodžių junginį, kurio pradžioje yra įvardis, pvz.:

- (39) Optimizmo negali kelti **ir kiti rodikliai**.
 (40) Galimi **ir visų trijų grupių ligų deriniai**.

Tais atvejais, kai dalelytė *ir* vartojama prieš būdvardžius, ji pabrėžia ne tik būdvardį, bet ir visą žodžių junginį, į kurį įeina būdvardis, pvz.:

- (41) Be abejo, žmogus gali turėti **ir vidinių paskatų**, palankiai veikiančių pagalbos motyvaciją.

Kartais dalelytė *ir* itin akcentuoja tą būdvardį, prieš kurį ji pavartota, pvz.:

- (42) a. Dėl šios priežasties biudžetinių įstaigų darbuotojams neišmokėjome apie 3 mln. litų atlyginimų. Sudėtinga finansuoti **ir būtiniausius** miesto tvarkymo bei plėtros darbus.
 b. Dėl šios priežasties biudžetinių įstaigų darbuotojams neišmokėjome apie 3 mln. litų atlyginimų. Sudėtinga finansuoti **būtiniausius** miesto tvarkymo bei plėtros darbus.

(42a) sakinyje dalelytė *ir* būtų galima pakeisti dalelyte *net* – tai parodo jos pabrėžiamąją funkciją. O praleidus dalelytę *ir* sakiny (žr. 42b) liktų suprantamas, bet jo reikšmė pasikeistų, nes nebeliktų to akcento, kuris pabrėžia būdvardį *būtiniausius*.

Dar pastebėta, kad pabrėžiamoji dalelytė *ir* dažna neigiamuosiuose sakiniuose. Iš (43) pavyzdžio matyti, kad ji eina po neigiamos reikšmės veiksmažodžio. Galima daryti prielaidą, kad neigiamajame sakinyje dominuoja dalelytės *ir* pabrėžiamoji funkcija, pvz.:

- (43) Paskui ėjo kitos nesėkmės, kai buvusieji misijos nariai ėmė ją viešai kritikuoti. Pvz., Robert Mishner, buvęs misijos prezidentas, apkaltino sektos vadovybę, kad ji atiduodanti pinigus Maharaj Ji asmeniškam naudojimui. **Nepadėjo ir indiškų apdarų pakeitimas** vakarietiškais.

Teigiamajame sakinyje dalelytės *ir* funkciją nustatyti sunkiau, nes ji labiau priklauso nuo konteksto, pvz.:

- (44) Klystume, manydami, kad problemos nutylėjimas išsaugos santykius. Jis juos sugadintų. Kuo ilgiau problema slepiama, kuo daugiau jų susikaupia, tuo didesnė sprogimo tikimybė. Įsidėmėtina štai kas: išsakant problemą ramiu balsu, yra daugiau vilties, kad bus atsižvelgta į jos turinį. Jei problema pateikiama sprogimo forma, partneris gali tai palaikyti mūsų blogos nuotaikos pasireiškimu, ir tiek. Kitokiu nekonstruktyviu būdu reaguojant į problemą, pavyzdžiui, nekalbant, spyriojantis, siunčiama tik netiesioginė informacija apie savo nepasitenkinimą. Priėmėjas tokią informaciją gali savaip „perskaityti“. O dėl klaidingų prielaidų daromos **ir klaidingos išvados**.

(44) pavyzdyje dalelytė *ir* atlieka pabrėžiamąją funkciją, panašiai kaip dalelytė *netgi*.

Prieš prieveiksnius dalelytė *ir* eina gana retai. Tokiais atvejais ji sakinyje pabrėžia prieveiksmį, jo reikšmę, pvz.:

- (45) Apsukresni tautiečiai jau prieš kelerius metus sugebėdavo išvykti užsienin, ten gauti darbo ir parsigabenti krūvą pinigų arba bent parsivairuoti nuvažinętą užsienietišką automobilį. Rizikuodavo žmogeliai pakliūti tenykščių įstatymų nemalonėn už nelegalų darbą, bet pinigų trauka – didesnė už baimę. Nelabai kas pasikeitė **ir dabar**.

Du trečdalius dalelytės *ir* pavyzdžių, kai ji pavartojama prieš prieveiksnius, sudaro pasikartojantys (ne mažiau nei 3 kartus) atvejai: *ir daugiau* (20), *ir dabar* (17), *ir šiaip* (17), *ir labai* (13), *ir čia* (10), *ir anksčiau* (9), *ir visai* (8), *ir vėliau* (6), *ir kiek* (5), *ir kitaip* (6), *ir daug* (3), *ir ten* (3).

Mažiausiai rasta dalelytės *ir* pavartojimo pavyzdžių, kai ji eina prieš skaitvardžius. Kai ji vartojama prieš skaitvardį, dažniausiai atlieka pabrėžiamąją funkciją, pvz.:

- (46) Dr. J. Staugaitis, pasiekęs **ir septyniasdešimtmetį**, gerai laikėsi: aukštas, tiesus, vešlių baltų plaukų – tikras patriarchas.

Dalelytė *ir* taip pat šliejasi prie prielinksninių konstrukcijų. Ji gali eiti prie įvairių prielinksnių, kaip ir dalelytė *tik*. DLKG-oje prielinksnių⁵⁰ pateikta daugiau nei šio straipsnio 7-oje lentelėje, bet DRLKT-e nerasta pavyzdžių, kur dalelytė *ir* eitų prieš šiuos prielinksnius: *anot*, *arti*, *aukščiau*, *dėka*, *dėlei*, *greta*, *įkandin*, *lig(i)*,

⁵⁰ DLKG, 1996, 439.

link(ui), netoli, pasak, pirma, pirmiau, pusiau, šalia, toliau, žemiau, viduj, vidury, virš, viršuj (vartojami su kilmininku); *aplinkui, palei, paskui, priešais* (su galininku); *sulig, ties* (su įnagininku). Tad šie prieveiksmiai į 7-ą lentelę neįtraukti.

7 lentelė. Prielinksninės konstrukcijos, prieš kurias dalelytė *ir* vartojama

Prielinks-nis	Pavart. skaičius	Pavyzdžiai
į	48	Zinkevičius yra atkreipęs dėmesį ir į kitą svarbią detalę .
apie	39	Turiu ką papasakoti ir apie tai , kaip kūrėme Lietuvos krepšinio lygą.
su	35	Vadinasi, asmenybė P ir su tais kitais asmenimis turi ryšį, nors netiesioginį.
iš	26	Verta į jas žvilgtelėti ir iš psichologinės perspektyvos .
dėl	19	Iškyla problemos ir dėl žemės gavimo įmonės statybai.
be	15	Niekur nedingsi ir be buto nuomos .
nuo	14	Be abejo, turi nukreipti akis ir nuo blogio kilmės klausimo .
po	9	Į operacinę ligonį veža jo palatos seselė, ji pasitinka ir po operacijos .
prie	6	Gyvena jis ir prie mūsų upelių , ypač prie skaidrių Dūkijos sraunumų.
per	6	Bet tai pasitaiko ir per kitas chirurgines operacijas.
už	5	Meldžiamasi ir už Lietuvos partizanus , žuvusius karius.
tarp	5	Analogiškos rungtynės bus ir tarp jaunų (iki 20 metų) žaidėjų.
ant	4	Bandžiau į medžioklę joti ir ant jako .
pagal	3	Vilnius yra lyderis ir pagal pastatytų butų skaičių .
pas	3	Apie kvėpavimo reguliavimą galite ir pas mus pasikalbėti .
prieš	2	Lietuvos mokslininkai išdrįso pasirašyti ir prieš N. Chruščiovo agrarines „rekomendacijas“ .
vietoj	1	Galbūt ir vietoj destruktivių juodai raudonų naujosios rinktinės iliustracijų (dail. A. Paberžis), skiriančių padavimų grupes, skaitytojui buvo galima gražiomis nuotraukomis pristatyti gimtąjį kraštą su piliakalniais, ežerais, upėmis.
pro	1	Žinoma, į visa tai galima žiūrėti ir pro komercinę prizmę , bet išeina labai iškreiptas vaizdas.
užu	1	Beje, ir užu kulto ribų sutiksime individų, galvojančių ne savo protu, bet vyresniųjų potvarkiais.
Iš viso	237	

Kaip matyti iš 7-os lentelės, dalelytė *ir* eina prieš 15 prielinksnių: *apie, ant, be, dėl, į, iš, nuo, pagal, pas, per, po, prie, su, tarp, už* – ji palyginti dažna prieš prielinksnius *į, apie, su*. Su prielinksniais *iš, be, dėl* dalelytė *ir* randama einanti dažniau

nei su *nuo, po, prie, per, už, tarp, ant, pagal, pas*. Tik po vieną ar du pavartojimo pavyzdžius rasta, kur dalelytė *ir* eina prieš prielinksnius *vietoj, prieš, užu, pro*.

Analizuojant dalelytės *ir* vartosenos pavyzdžius pastebėta atvejų, kai toje pačioje pozicijoje gali būti tiek dalelytė *ir*, tiek jungtukas *ir*, pvz.:

(47) Tai pasakytina **ir apie fizinį darbą, ir** apie valdymo sprendimus.

Jeigu (47) sakiny s būtų trumpesnis, tai vietoj porinio jungtuko *ir ... ir* būtų dalelytė *ir*, pvz.:

(48) Tai pasakytina **ir apie fizinį darbą.**

Tokiais atvejais (plg. 47 ir 48 sakinius) *ir* gramatinė funkcija priklauso nuo sakinio sandaros.

Be kita ko, pastebėta, jog dalelytė *ir* prieš prielinksnes konstrukcijas eina po tam tikrų veiksmažodžių: *priklauso ir nuo, kalbėta ir apie, pasakyti ir apie, žinoti ir apie, papasakoti ir apie, atsižvelgti ir į, atkreipti dėmesį ir į, važiuoti ir į*. Nors dažniausi yra tie atvejai, kai *ir*, modifikuodama prielinksnes konstrukcijas, eina po veiksmažodžių, tačiau rasta ir tokių pavyzdžių, kai ji eina porieveiksmio ar būdvardžio (pvz., „Beje, cheminis sušukavimas tampa **populiariesnis ir tarp** vyrų“). Kai dalelytė *ir* eina prieš prielinksnes konstrukcijas, jai būdingesnė priduriamoji funkcija (panašiai kaip dalelytei *taip pat*) nei pabrėžiamoji.

APIBENDRINIMAS

Atliekant šį tyrimą buvo laikomasi požiūrio, kad leksinis vienetas *ir* gali eiti jungtuku arba dalelyte^{51, 52}, bet nerieveiksmiu. Tad atrenkant dalelytės *ir* vartosenos pavyzdžius pirmausia buvo nustatoma, ar konkrečiame pavyzdyje *ir* eina jungtuku, kuris jungia vienaarūšes sakinio dalis ar sakinius, t. y. atlieka sujungiamojo sudedamojo jungtuko funkciją. Visais kitais pavartojimo atvejais *ir* buvo traktuojama kaip dalelytė. Iš 33 339 analizuotų *ir* pavartojimo atvejų nustatyti 2 716, kai *ir* eina dalelyte. Dar nustatytas 1 781 atvejis, kai dalelytė *ir* eina po jungtukų, jungiamųjų žodžių ir kitų dalelyčių.

Dažniausiai dalelytė *ir* vartojama prieš daiktavardžius ir daiktavardinius junginius, kurių reikšmę sakinyje svarbu pabrėžti. Taip pat ji gali eiti prie daiktavardžių ar daiktavardinių junginių, kai norima juos papildyti ar pridurti, tokiais atvejais *ir* atitinka samplaikines dalelytes *taip pat, taip pat ir*. Prieš veiksmažodžius dalelytė *ir*

⁵¹ LKG, t. 2, 1971.

⁵² Sirtautas V. Tarnybinių kalbos dalių klasifikacijos kriterijai.

vartojama tada, kai norima pabrėžti. Kai dalelytė *ir* eina prieš įvardžius ir įvardžių junginius, išryškėja jos papildomoji / priduriamoji funkcija, o prieš būdvardžius irrieveksmius einanti dalelytė *ir* dažniausiai atlieka pabrėžiamąją funkciją. Kai dalelytė *ir* eina prieš prielinksnes konstrukcijas, ji gali atlikti papildomąją funkciją kaip samplaika *taip pat*, bet kartais ji paryškina visą prielinksninę konstrukciją. Taigi dažniausiai dalelytė *ir* funkcionuoja kaip pabrėžiamoji, o kitos jos funkcijos priklauso nuo pabrėžiamo žodžio kalbos dalies ir konteksto, kuriame vartojama.

DRLKT-o pavyzdžiuose dalelytė *ir* retai eina sakinio pradžioje. Tais atvejais, kai ji eina prieš jungtukus ar jungiamuosius žodžius, dominuoja ne dalelytės, o jungtuko funkcija. DRLKT-e nemažai rasta *ir* vartosenos pavyzdžių, kai ji eina po jungtukų. Tai dalelytei *ir* būdinga pozicija. Su kai kuriais jungtukais ji sudaro morfologines samplaikas (*kad ir, nors ir, bet ir, lyg ir, kaip ir* etc.), samplaika *kad ir* funkcionuoja kaip nuolaidos jungtukas. Po jungtukų einanti dalelytė *ir* pabrėžia visą šalutinį sakinį. Daug rečiau dalelytė *ir* eina po jungiamųjų žodžių ir kitų dalelyčių, atliekančių jungiamąją funkciją, bet ir tokiais atvejais dominuoja jos pabrėžiamoji funkcija. Dalelytei *ir* būdinga pozicija – eiti po veiksmažodžio (tarinio) prieš daiktavardinį junginį (papildinį) ir šį pabrėžti. Pabrėžiamoji dalelytė *ir*, kaip ir dalelytė *net*, gali užimti tą pačią poziciją sakinyje, bet tekste jas skirtingai veikia priklausomybė nuo pirmesnių sakinių, nuo konteksto. Dalelytės *ir* vartoseną yra labiau apribota ir ne tokia semantiškai įvairi, palyginti su kitomis pabrėžiamosiomis dalelytėmis.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bendrinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012–2018, prieiga internete <<http://bkz.lki.lt>>.

Bielinskienė A. Dėl jungtuko *bei* vartosenos dabartinėje lietuvių kalboje. *Kalbos kultūra*, 2004, nr. 77, 119–123.

Bielinskienė A. Relevance teorija ir diskurso jungtukų bei jungiamųjų žodžių pragmatika. *Kalbų studijos*, 2009, nr. 15, 53–62.

Bielinskienė A. *Sujungiamojo ryšio semantika, pragmatika ir vartosenos ypatumai*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvių kalbos institutas, 2010.

Česnulienė V. Modaliniai konektoriai mokslinio ir publicistinio stiliaus tekstuose. *Žmogus ir žodis*: mokslo darbai, nr. 14, 2012, nr. 14, 30–34.

Česnulienė V. Priežasties konjunkcija mokslinio ir publicistinio stiliaus tekstuose. *Žmogus ir žodis*: mokslo darbai, 2013, nr. 15, 42–47.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. 2-as patasisytas leid. Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. 2-as papildytas leid. Vilnius: Mintis, 1972.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. 3-ias patasisytas ir papildytas leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. 4-as leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas: šeštas (trečias elektroninis) leidimas. Vyr. red. S. Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011, prieiga internete <<http://dz.lki.lt>>.

Dabartinės rašytinės lietuvių kalbos tekstynas. Neanuota versija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centras.

- Grumadienė L., Žilinskienė V. *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: mažėjančio dažnio tvarka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1997.
- Grumadienė L., Žilinskienė V. *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: abėcėlės tvarka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1998.
- Jablonskis J. *Rinktiniai raštai*, t. 1 [*Lietuvių kalbos gramatika*, 1922]. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslo, 1976, 237–242.
- Kovalevskaitė J., Rimkutė E. Morfologinių samplaikų struktūros ypatumai: kelių kalbų palyginimas. *Darbai ir dienos*, 2008, t. 50, 119–156.
- Labutis V. Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. In *Literatūra ir kalba*, t. 6. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962.
- Labutis V. *Dabartinės lietuvių kalbos dalelytės*. Disertacija filologijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Lietuvos TSR mokslų akademija. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1964.
- Lithuanian Grammar*. Ed. V. Ambrazas. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Lietuvių kalbos enciklopedija*. Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Lietuvių kalbos gramatika*, t. 2. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1971.
- Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
- Lietuvių kalbos žodynas*, t. 2. Vilnius: Mintis, 1968.
- Lietuvių kalbos žodynas*, t. 4. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Miliūnaitė R. Jungtuko *bei* normos – užtemimui prasidedant. *Gimtoji kalba*, 2007, nr. 10, 3–10.
- Miliūnaitė R. Jungtuko *bei* vartoseną – užtemimas tęsiasi. *Gimtoji kalba*, 2007, nr. 11, 11–16.
- Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologijos pagrindai*. Kaunas: Kauno technologijos universitetas, 2006.
- Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. [D. Kleinas, 1653]. Red. J. Balčikonis, B. Larinas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Privalomosios ir pasirenkamosios skyrybos taisyklės*. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2006 m. rugsėjo 28 d. nutarimai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
- Ramonienė M., Pribušauskaitė J. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.
- Rimkutė E. *Morfologinio daugiareikšmiškumo ribojimas kompiuteriniame tekste*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2006.
- Sirtautas V., Grenda Č. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslo, 1988.
- Sirtautas V. Tarnybinių kalbos dalių klasifikacijos kriterijai. *Filologija ir metodika*, t. 2. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 1995.
- Ulvydas K. *Lietuvių kalbos prieveiksmai*. Sud. E. Valiulytė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1995.
- Urbas D. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Utkā A. *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto teksto pagrindu*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centras, 2009.
- Valančė D. Dalelytės *net* funkcijos ir vartoseną dabartinėje rašytinėje lietuvių kalboje. *Darbai ir dienos*, 2015, t. 64, 79–100.
- Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Грамматика литовского языка*. Ред. В. Амбразас, А. Валецкене, Э. Валиулите и др. Вильнюс: Мокслас, 1985.

Danguolė Valančė

THE PARTICLE *ir* – DESCRIPTIONS AND USAGE IN CONTEMPORARY STANDARD WRITTEN LITHUANIAN

SUMMARY. As stated in Lithuanian grammars, the particle *ir* (also) is used to single out, intensify, and connect words, phrases, and sentences. In Lithuanian dictionaries, *ir* is considered to be not only a particle but also an adverb. In the current study, the lexical unit *ir* is viewed as a conjunction and as a particle. Thus, when selecting the instances of the particle *ir*, it was, first of all, established whether *ir* functions as a conjunction, which connects homogeneous parts of a sentence or sentences. In all other cases, *ir* was treated as a particle. In total, 33,339 cases of the usage of *ir* were found; however, *ir* as a particle was used in 2,716 instances. Besides, it was found that in 1781 cases the particle *ir* was used after conjunctions, linking words and other particles. In most cases, the particle *ir* is used with nouns and noun phrases, when it is important to emphasize their meaning, for example: *Aš ir arbatos išvirčiau.* (I would make **some tea as well**.) Sometimes, the particle *ir* is used with nouns in order to complement them. In such cases, the particle *ir* corresponds to multi-word particles *taip pat*, *taip pat ir*, for example: *Tokį pat poveikį sukelia ir kofeinas, alkoholis ar padidėjęs nervingumas.* (The same effect is **also caused by caffeine**, alcohol, or increased anxiety.) When the particle *ir* is used before verbs, adjectives, and adverbs, it performs an emphatic function. If the particle *ir* is used before pronouns or pronoun phrases, it functions as an additive particle. Moreover, when used before prepositional constructions, the particle *ir* may perform both additive and emphatic functions. Thus, in most cases, the particle *ir* is emphatic, whereas its other functions depend on the part of speech of the word it emphasizes and the context. The particle *ir* also interacts with a functional sentence perspective.

One of the more significant findings to emerge from the study of the CCLL examples is that the particle *ir* is rarely used at the beginning of a sentence. In cases when *ir* takes the initial position in a sentence before conjunctions or linking words, it functions as a conjunction but not as a particle. There are a lot of examples in the CCLL where the particle *ir* is used after conjunctions. This position in a sentence is characteristic of the particle *ir*. Together with some conjunctions, this particle makes morphological multi-word units (*kad ir*, *nors ir*, *bet ir*, *lyg ir*, *kaip ir*, etc.); one of the multi-word units *kad ir* functions as a conjunction of concession. The usage of the particle *ir* after linking words or other particles which perform a linking function is much less common, although in these cases the emphatic function of the particle *ir* predominates. The typical position of the particle *ir* is after a verb before a noun or a noun phrase. In such a position, the particle performs an emphatic function, as in the following example: *Nepavyko to užmiršti ir mirties valandą...* (It was impossible to forget that **even at the moment of death**.) The particle *ir*, like the particle *net*, may take the same position in a sentence; however, they are differently influenced by the preceding sentences and the context.

KEYWORDS: particle *ir*, focus particle, morphological multi-word unit, contemporary standard written Lithuanian grammars, contemporary standard written Lithuanian corpus.